

KVALITATÍVNA ANALÝZA HROVEJ INTERAKCIE MATKY A DIEŤAŤA S ELEKTÍVNÝM MUTIZMOM

Erika Tichá

Anotácia

Autorka sa v úvode zaoberá vymedzením elektívneho mutizmu v kontexte procesu poradenstva. Následne približuje diagnostické možnosti v podmienkach spoločnej hry rodiča a dieťaťa a súčasne upozorňuje na terapeutické využitie takto usporiadanej hrovej situácie.

Jadro príspevku tvorí výskum, ktorého cieľom bolo identifikovať v priebehu terapeutických hrových aktivít matky a dieťaťa s elektívnym mutizmom špecifiká ich vzájomnej interakcie a komunikácie, ako aj správanie a prežívanie dieťaťa.

Autorka vo výsledkoch výskumu získaných a analyzovaných metódou ukotvenej teórie vymedzila základné oblasti problémov a ťažkostí dieťaťa, obsah interakcie matky k dieťaťu, ako aj možnosti intervencie pri riešení problému elektívneho mutizmu.

Kľúčové slová

Elektívny mutizmus, diagnostika hry, štruktúrovaná hra, neštruktúrovaná hra.

Resume

A qualitative analysis of the playing interaction between a mother and a child suffering from elective mutism

In the introduction, the paper deals with elective mutism in the counseling process. It further comments on the diagnostic possibilities of the playing activity between parents and children, and also reports on its potential as a therapeutic tool. This paper is based on a study observing the specificities of this interaction, the communication patterns involved, and the behavior of children during the play itself. The obtained results, which were analyzed using traditional methodology, help the author to define the main problems of these children, as well as to describe the process of the interaction. Possible

intervention methods for reducing the problems related to elective mutism are finally suggested.

Key words

Elective mutism, play diagnostics, structured play, non-structured play.

1 Vymedzenie elektívneho mutizmu

V predškolských a školských zariadeniach sa podobne ako v poradenstve a terapii neraz stretávame s deťmi, s ktorými sa nám napriek veľkému úsiliu nepodarí nadviazať kontakt, prípadne dosiahnuť akúkoľvek odpoveď od dieťaťa. Naopak, vo výlučnej prítomnosti rodičov alebo rovesníckeho kolektívu na detskom ihrisku veľmi často pozorujeme značnú komunikačnú aktivitu týchto detí. Tieto deti z rôznych dôvodov, ako sú hanblivosť, alebo strach odmietajú komunikovať a mlčaním jednoducho riadia spôsob komunikácie v sociálnej interakcii. V podobných situáciách hovoríme o elektívnom mutizme, patriacom do oblasti získanej neurotickej mlčanlivosti.

Mutizmus vo všeobecnosti znamená neprítomnosť alebo stratu rečových prejavov, ktorá nie je podmienená organickým poškodením centrálného nervového systému (Pečeňák, 1995). Elektívny mutizmus ako získaná strata reči na funkčnom podklade je prechodným stavom, kedy dieťa nerozpráva a neodpovedá na otázky, ale môže reagovať pohybom alebo gestom. Elektívny mutizmus je zvláštny problém verbálneho správania, v ktorom je úplne vyvinutá reč prejavovaná v prítomnosti určitých osôb a potláčaná v prítomnosti iných (Bauermeiser – Jemail, 1975). Dominantným príznakom elektívneho mutizmu je strata rečových prejavov – onemenie, ktoré je situačne viazané (Pečeňák, 1995). Elektívne mutistické deti v nimi vybraných situáciách verbálne nereagujú, pričom odmietanie reči závisí od jasne definovaných situačných hraníc (Kehle, 1990). Elektívne mutistické dieťa rozpráva len v obmedzených situáciách, pričom v rodinnom prostredí (rodičia, súrodenci) je jeho verbálna produkcia zvyčajne dostatočná, ale mlčí v prítomnosti iných ľudí, mimo domova (škola), pričom sú známe aj opačné prípady uvedeného tvrdenia (Wulbert, 1973).

V súvislosti s vymedzením možných príčin elektívneho mutizmu sa do popredia často dostávajú rodinné faktory úzko súvisiace s rodinnou atmosférou, komunikačnými stratégiami používanými rodičmi, ako aj celkovým výchovným štýlom. Pre rodiny s elektívne mutistickým dieťaťom je mnohokrát typický

hyperprotektívny výchovný štýl, spojený so strachom z odlúčenia sa od matky. Matky sú zvyčajne vnímané ako príliš ochraňujúce, alebo dominantné. Naopak, otcovia sú popisovaní ako pasívni, ľahostajní a neprívetiví, alebo striktní a vzdialení. Rodiny sú často sociálne izolované. Jeden alebo obidvaja rodičia sú hanbliví, zdržanliví a tak ponúkajú dieťaťu v mlčaní príklad. Medzi rodičmi je často pozorovateľný boj o dieťa a medzi súrodencami súrodenecká rivalita. Okrem týchto charakteristík možno v mnohých rodinách pozorovať nadmerné trestanie s nedostatkom emocionálnej podpory, neurotický spôsob života a časté konflikty medzi rodičmi. V prípadoch mlčanlivosti dieťaťa viazaného na rodinné prostredie (elektívne mutistické deti rozprávajú s cudzími ľuďmi, ale mlčia v prítomnosti členov rodiny) sa uvádzajú nasledujúce charakteristiky rodinných faktorov (Meijer, 1979): Matka sa cíti osamelá, zanedbávaná, depresívna. Často sa vyskytujú vážne hádky a nedostatok verbálnej komunikácie medzi rodičmi. Matka na seba citovo naviaže vysoko senzitivne malé dieťa, ktoré sa neskôr dostáva do konfliktnej pozície medzi rodičmi a začne sa obávať zaujatosti pri komunikácii s inými dospelými. Strach dieťaťa z vyvolania matkinej nenávisťi a separácie od nej sa zvyšuje s rastúcou úrovňou jeho závislosti na nej. Tento strach obmedzuje dieťa s elektívnym mutizmom a rozpráva sa len s deťmi a vybranými dospelými, ktorí sú mimo priestoru rodičovského konfliktu.

Poradenská práca s deťmi vyžaduje uvažovanie v určitých rozmeroch a hľadiskách, ktoré sa pri práci s dospelými nevyskytujú. Deti sú zvyčajne závislé na kľúčovej dospeléj osobe, väčšinou rodičovi, ktorý sprevádza ich život. Charakter vzťahu rodič - dieťa má rozhodujúci vplyv na vývin detí v súčasnosti aj v budúcnosti. Z uvedeného dôvodu každé úsilie špeciálneho a liečebného pedagóga pomôcť dieťaťu musí začínať zvážením pozície rodičov v celom procese pomáhania. Jedným z účinných spôsobov participácie rodičov v poradenskom procese je vytvorenie rovnocenného, partnerského vzťahu medzi pedagógom a rodičom a následná účasť a podpora spoluzodpovednosti rodiča za proces pomáhania dieťaťu. Napriek tejto snahe otázky o tom, akým spôsobom zapojiť rodičov do procesu pomáhania dieťaťu prostredníctvom hry, zostávajú pre mnohých špeciálnych a liečebných pedagógov otvorené. Prístup rodičov k hre je rozmanitý. Mnoho rodičov si hru cení, sú takí, ktorí majú na určité typy hier negatívny názor, alebo sa o hru a vývin detí prostredníctvom hry nezaujímajú. Vlastný proces práce s rodinou sa začína podrobnou analýzou prierezom vývinu hry dieťaťa s cieľom identifikovať špecifiká rodinnej hry v jednotlivých vývinových obdobiach dieťaťa. Následne prebieha diagnostika vzájomnej hry rodičov a detí zameraná predovšetkým na analýzu vzájomných interakcií medzi rodičmi a dieťaťom, ich prežívania a správania.

2 Diagnostické možnosti hry

Jednou z možností získania detailných informácií o podstate a obsahu interakcii medzi rodičom a dieťaťom s elektívnym mutizmom predškolského veku je priebežné diagnostické pozorovanie ich hrových prejavov v podmienkach domáceho prostredia, rovnako ako aj v priestoroch terapeutickéj herne. Získavanie diagnostických údajov z dvoch rôznych prostredí umožňuje vytvoriť si komplexný obraz o hrovej interakcii rodičov a dieťaťa. Štruktúrované pozorovania v podmienkach herne majú svoje výhody aj nevýhody a sú založené na dvoch predpokladoch: (a) efektívne vyvolávajú správanie, ktoré je predmetom záujmu špeciálneho a liečebného pedagóga (teda „problémové“ správanie), a (b) štandardné podnetné situácie umožňujú porovnávať reakcie jedného aj viacerých detí (Smith, 2000). Väčšina metód je založených na hre jedného rodiča (častejšie matky) a dieťaťa v štandardne usporiadanej herni umožňujúcej nerušené pozorovanie cez jednostranne priehľadné zrkadlo alebo pomocou videokamier. Naopak pozorovanie hry rodiča a dieťaťa v domácom prostredí poskytuje možnosť identifikovať v ich spoločnej hre typické komunikačné stratégie a vzájomné interakcie.

Jednou z možných diagnostických systémov je pozorovanie voľnej hrovej expresie rodičov a dieťaťa. Voľná expresia s hrovým materiálom umožňuje bezhraničné uplatňovanie fantázie a tvorivosti (Klindová, 1997). V priebehu hry má dieťa možnosť spontánne manipulovať a experimentovať s hrovým materiálom, pričom je relatívne voľné vo svojich prejavoch. Voľná hra okrem vytvorenia priestoru a možností pre sebaexpresiu umožňuje vyskúšať pokusom a omylom nové spôsoby zvládania prežívaných problémov a ťažkostí (Rezková, 2001).

Oproti pozorovaniu dieťaťa a matky v podmienkach voľnej hrovej expresie Smith (2000) odporúča pri pozorovaní spoločnej hry rodiča a dieťaťa rozdeliť pozorovanú situáciu na dve 15minútové pozorovania, po ktorých odporúča krátky rozhovor s rodičom o tom, nakoľko interakcie a správanie zodpovedali skutočnosti. Hrový materiál v herni je rôzny podľa veku a vývinovej úrovne dieťaťa. Pred vlastným hodnotením je potrebné určiť mentálny vek dieťaťa, pričom skutočný vek dieťaťa by mal byť úplne posledným parametrom na výber kategórie hračiek. Hračky je výhodné uložiť do veľkej škatule. V miestnosti môže byť stôl, niekoľko stoličiek a umývadlo. Prvých 15 minút stretnutia, nazývaných neštruktúrovaná situácia, nekladie na dieťa ani na rodiča žiadne zvláštne požiadavky. Cieľom je iniciovať medzi rodičom a dieťaťom hru podobnú hre v domácom prostredí. Špeciálny pedagóg môže hru uviesť slovami: „Veľmi rád by som vás a (meno dieťaťa) pozoroval počas hry, tak ako sa hráte doma,

aby som videl to, čo označujete ako váš problém. V herni sú pre vás a (meno dieťaťa) pripravené nejaké hračky, ja vás budem pozorovať (alebo nahrávať na video). Počas nasledujúcich 15 minút si predstavujte, že ste spolu s (meno dieťaťa) doma, všetka práca je dokončená a máte dostatok voľného času. Stráňte tento čas tak, ako by ste to urobili v takejto situácii doma.“

Po 15 minútach pozorovania neštruktúrovanej hry ju špeciálny pedagóg preruší a rodičovi dá nasledujúce inštrukcie štruktúrovanej časti tak, aby ich dieťa nepočulo: „Teraz by som chcel, aby ste zadali (meno dieťaťa), aby urobilo tri veci. Štruktúrovaná časť vyžaduje od rodiča, aby dieťaťu zadal tri jednoduché, ale často odmietané úlohy. Jednotlivé úlohy sú rozdelené podľa veku (0–2, 2–5, 5 a viac rokov) a zastrešujú nasledovné oblasti: poriadok, zručnosti, sebaobsluhu.

- 0–2 roky: odložiť hračky, uložiť kruhy na seba, vyzuť topánky a ponožky
- 2–5 rokov: odložiť hračky do škatule, poskladať puzzle z 8 častí, vyzuť si topánky a ponožky a znova sa obuť
- 5 a viac rokov: odložiť hračky do škatule, poskladať puzzle z 15 častí, vyzuť si topánky, vyčistiť ich a znovu sa obuť.

Keď dieťa ukončí tretiu úlohu, je štruktúrovaná časť ukončená. Následne sa rodičovi položia nasledujúce otázky: „Nakoľko typické bolo správanie a reakcie v druhej časti stretnutia, keď ste (meno dieťaťa) prikázali urobiť tri úlohy v porovnaní so správaním doma?“ Na základe analýzy identifikovaných prejavov v hre rodiča a dieťaťa Smith (2000) odporúča hodnotiť nasledujúce okruhy:

1. Neštruktúrovaná hra: emócie rodiča prejavované voči dieťaťu, miera štruktúrovania a riadenia hry rodičom, hodnotenie a ocenenie dieťaťa rodičom v priebehu hry, pozornosť a pozorné sledovanie hry rodičom, vývinové uvedomenie rodiča (preceňovanie a podceňovanie vývinovej úrovne hry), reakcie rodiča na podnety dieťaťa, interakcia rodič – dieťa (verbálna a neverbálna komunikácia, fyzický kontakt, reflektovanie hry), sociálne interakcie dieťaťa (samotárstvo, priateľstvo a podobne), pozornosť dieťaťa počas aktivity (časové charakteristiky), úroveň aktivity dieťaťa, agresivita dieťaťa (deštrukcia, neposlušnosť, agresivita), reakcia dieťaťa na podnety rodiča, reakcie dieťaťa na otázky rodiča.
2. Štruktúrovaná hra: frekvencia rodičovských príkazov, jednoznačnosť príkazov, spôsob vyžadovania splnenia príkazov rodičom, pochvaly od rodiča, tresty (fyzické tresty, časový interval, verbálne tresty, strata záujmu o dieťa ako následok neposlušnosti, žiadne tresty), poslušnosť dieťaťa, svojvoľnosť dieťaťa (negatívne a odmietavé reakcie), agresivita dieťaťa.

Špeciálny a liečebný pedagóg pozoruje rodinu hľadajúc opakované správanie, silné stránky a možné problémy v nasledujúcich oblastiach (Guerney, 1997):

- Interakcia medzi dieťaťom a rodičmi, úroveň interakcie a absencia interakcie
- Interakcia medzi dieťaťom a všetkými jeho súrodencami
- Poloha „hlavy rodiny“ v rodine a medzi deťmi
- Metódy, ktoré dieťa používa na dosiahnutie svojich cieľov
- Metódy používané rodičmi na zvládnutie správania dieťaťa
- Verbálne a neverbálne vyjadrovanie dieťaťa a možné zdroje jeho emócií
- Celkové správanie dieťaťa, jeho prejavy
- Neurologické a iné nezvyčajné symptómy, napríklad nepozornosť, ťažkosti v komunikácii, problémy s koordináciou dieťaťa
- Problémové interakcie medzi dieťaťom a členmi rodiny.

Podobné pozorovanie umožňuje lepšie porozumenie dieťaťu a jeho rodičom v oblasti hry.

3 Terapeutické možnosti hry

Terapia hrou priamo zapájajúca rodičov do hrového procesu prebieha v domácom prostredí a slúži na prehĺbenie vzťahu medzi dieťaťom a jeho matkou alebo otcom. Prostredníctvom tohto vzťahu dieťa objavuje samé seba ako hodnotnú osobu, cíti, že je milované a spoznáva svoje nezastupiteľné miesto v rodine (VanFleet, 1994). Vlastným cieľom spoločnej hry rodičov a dieťaťa je, aby členovia rodiny nazerali na vlastnú rodinu novým spôsobom. Samotná skutočnosť, že rodina pracuje spoločne, poskytuje príležitosť pre posilnenie rodiny ako celku.

Štruktúru vlastného terapeutického programu tvoria pravidelné stretnutia rodiča a špeciálneho pedagóga v priestoroch terapeutickej herne a domáce hrové stretnutia rodiča a dieťaťa, v ktorých rolu špeciálneho pedagóga preberá samotný rodič (Landreth, 1991). Počas spoločnej hry je dieťa stredobodom pozornosti rodiča. Rodič dieťaťa ponúka široké spektrum hrového materiálu podnecujúceho voľnú, symbolickú hru. Nedáva návrhy v tom čo, má dieťa robiť, ale je v blízkosti dieťaťa, pozoruje ho a prejavuje mu záujem a úctu.

Otázke zapojenia súrodencov do terapie hrou je v existujúcej literatúre venovaná len veľmi malá pozornosť. Práve v prípade elektívneho mutizmu je vhodným spôsobom preklenutia prvotných ťažkostí v novom prostredí, vy-

tvorenie priestoru pre hru dieťaťa s elektívnym mutizmom a jeho súrodencia v priestoroch terapeutickje herne. Súrodenecká terapia hrou môže pridať novú dimenziu do procesu terapie hrou (Landreth, 1991).

Ťažkosti vo verbálnej komunikácii a nedostatočne vyvinuté sociálne zručnosti elektívne mutistických detí sú príčinou paralyzujúcou ich úsilie zapojiť sa do spoločnosti mimo najbližšej rodiny. Súrodenci vytvárajú známe prostredie, v ktorom môže elektívne mutistické dieťa bezpečne interagovať. Súrodenci si navzájom pomáhajú prevziať zodpovednosť v interpersonálnych vzťahoch. Pozornosť sa prenáša z intrapersonálnych na interpersonálne komunikačné vzorce. Súrodenecká terapia umožňuje prirodzené a okamžité rozšírenie týchto interakcií mimo prostredia terapie hrou. Elektívne mutistickému dieťaťu umožňuje získať sebadôveru a nedovoľiť iným preberať za neho zodpovednosť. Dieťa následne potrebuje určitý čas osamote na vyskúšanie nových vzorcov správania, ktoré sa naučilo v prostredí so svojimi súrodencami. Vhodným prostriedkom súrodeneckej hry je voľná, nedirektívne vedená hra s hrovým materiálom podnecujúcim symbolickú hru (Landreth, 2001).

4 Cieľ výskumu

Cieľom nášho výskumu bolo identifikovať v priebehu terapeutických hrových aktivít charakteristické prejavy správania a prežívania dieťaťa s elektívnym mutizmom v priebehu hry s matkou. Prostredníctvom hry elektívne mutistického dieťaťa s matkou a súčasne pomocou poradenských rozhovorov s matkou bolo našim cieľom vymedziť systém vzájomných vzťahov a charakteristické znaky interakcie príslušníkov užšieho sociálneho prostredia k dieťaťu s elektívnym mutizmom. Výskumné otázky sme formulovali nasledovne:

1. Aké sú problémy dieťaťa s elektívnym mutizmom, ktoré je možné identifikovať v hre?
2. Čo je obsahom interakcie matky s dieťaťom s elektívnym mutizmom v priebehu spoločnej hry?
3. Aké sú možnosti intervencie prostredníctvom hry pri riešení problému elektívneho mutizmu u dieťaťa v predškolskom veku?

5 Výskumná otázka

Vzhľadom na charakter nášho výskumu sme zvolili možnosť zámerného výberu skúmaných osôb. Predmetom nášho záujmu bol konkrétny prípad, kon-

krétne dieťa a konkrétna rodina (matka). Na prvej úrovni sme sa zamerali na detaily jednotlivého prípadu a následne sme pokračovali v celkovej prierezovej (kvalitatívnej) analýze prípadu. Cieľom nášho výskumu bolo hlboké preniknutie do konkrétneho prípadu a objavenie nových súvislostí, ktoré hromadným výskumom nie je možné odhaliť.

Cieľom nášho výskumu bolo vymedziť možnosti riešenia problému elektívneho mutizmu v kontexte užšieho sociálneho prostredia, preto aj výskumnú vzorku okrem dieťaťa s elektívnym mutizmom tvorili aj osoby dobre reprezentujúce jeho rodinné prostredie:

1. *Dieťa s elektívnym mutizmom* predškolského veku (5–6 rokov) na začiatku dochádzky do materskej školy, pričom mlčanlivosť dieťaťa je úzko viazaná na rodinné prostredie. Tento výber zdôvodňujeme faktom, že pre elektívny mutizmus je charakteristické prejavovať sa najčastejšie v období nástupu do kolektívneho zariadenia, predovšetkým v období predškolského veku.
2. *Matka dieťaťa s elektívnym mutizmom*. Pre mnohé z rodín detí s elektívnym mutizmom je charakteristický nevhodný výchovný štýl a výchovné praktiky rodičov. Keďže medzi bezprostredne pôsobiace príčiny vyvolávajúce vznik a pretrvávanie elektívneho mutizmu je možné zaradiť aj faktory rodinného prostredia, za reprezentatívnu osobu z užšieho sociálneho prostredia dieťaťa s elektívnym mutizmom zvolíme matku dieťaťa.

6 Výskumné metódy

V priebehu výskumu bolo použitých niekoľko metód zbierania a analýzy získaných údajov. Údaje sme získavali pomocou metód participačného a neštruktúrovaného pozorovania, naratívneho rozhovoru a projektívnej metódy. Takto získané údaje boli následne analyzované a výsledky výskumu spracované podľa modifikácie metódy ukotvenej teórie (Grounded Theory Method) ako metódy konštantnej komparácie získaných údajov.

Metóda ukotvenej teórie je metódou kvalitatívneho zbierania a analýzy údajov. Je to metóda konštantného, cyklického porovnávania získaných údajov navzájom medzi sebou, ktoré má slúžiť konceptualizácii skúmaného fenoménu a vytvoreniu teórie o tomto fenoméne, pričom je pevne ukotvená, respektíve postavená na údajoch (Timulák, 2000). Metóda ukotvenej teórie je teória induktívne odvodzovaná zo skúmaného javu v procese jeho skúmania. Je objavovaná, rozvíjaná a priebežne overovaná systematickým zberom a analýzou údajov o skúmanom jave. Zbieranie údajov, ich analýza a teória sa vzájomne dopĺňajú,

sú v recipročnom vzťahu. Nezačína sa teóriou, ktorá by sa následne dokazovala. Naopak, začína sa skúmanou oblasťou a skúma sa všetko významné, čo sa v tejto oblasti vynára (Strauss – Corbinová, 1999). Hlavnou prednosťou metódy ukotvenej teórie je, že umožňuje formulovať zistenia, ktoré sa veľmi úzko dotýkajú nazbieraných údajov. Je dobrým východiskom pre konceptualizáciu skúmaného fenoménu. Zachytáva drobné odtiene skúmaného javu a dáva ich do súvislosti s ďalším skúmaním. Značnou výhodou je konkrétnosť jednotlivých kategórií, zachytávajúcích živosť skúmaného javu (Timulák, 2000). Cieľom metódy je vytvorenie teórie, ktorá verne zobrazuje a vysvetľuje skúmanú oblasť (Strauss – Corbinová, 1999).

7 Výsledky výskumu

Porozumenie problému elektívneho mutizmu vyžaduje dôsledné poznanie celého komplexu vzájomných vzťahov dieťaťa a jeho užšieho sociálneho prostredia. Prostredníctvom procesúalnej diagnostiky v zmysle detailného zaznamenávania a následnej podrobnej analýzy kľúčových momentov v priebehu hry dieťaťa s elektívnym mutizmom, ako aj jeho hry s matkou, sa nám podarilo vymedziť špecifický okruh problémov a ťažkostí dotýkajúcich sa jednotlivých aspektov života dieťaťa s elektívnym mutizmom. Na záver výskumnej práce preto zosumarizujeme základné kategórie a pokúsime sa nájsť odpovede na stanovené výskumné otázky.

Výskumná otázka 1:

Aké sú problémy dieťaťa s elektívnym mutizmom, ktoré je možné identifikovať v hre?

Podrobná analýza hrových prejavov dieťaťa s elektívnym mutizmom poukázala na niekoľko špecifických charakteristík v oblasti jeho prežívania a správania. Z celkových zaznamenaných prejavov dieťaťa s elektívnym mutizmom sme následným extrahovaním kategórií identifikovali 72 kategórií prvého rádu, ktoré poukázali na problémy a ťažkosti dieťaťa v individuálnej hre, alebo v hre s hrovým partnerom. Následnou komparáciou sme identifikovali 18 kategórií druhého rádu a 4 kategórie tretieho rádu, zoskupené pod zhrňujúcim názvom jednej kategórie štvrtého rádu. Obsahom týchto reakcií a prejavov bola snaha dieťaťa s elektívnym mutizmom vyriešiť, alebo zastrieť vlastné prežívanie úzkosti a súčasne ťažkosti v sociálnej interakcii s hrovým partnerom. Prostredníctvom modifikácie metódy ukotvenej teórie sme na základe podrobnej analýzy

hrových prejavov identifikovali základné okruhy problémov a ťažkostí dieťaťa s elektívnym mutizmom v hre s matkou. Uvádzame najčastejšie sa objavujúce problémy a ťažkosti dieťaťa s elektívnym mutizmom identifikované v priebehu jednotlivých hier a hrových aktivít:

EMOCIONÁLNE, SOCIÁLNE A VÝCHOVNÉ PROBLÉMY DIEŤAŤA S ELEKTÍVNÝM MUTIZMOM IDENTIFIKOVANÉ V HRE

1. Emocionálne problémy

- Deficientná schopnosť prejaviť príjemné emócie - nedostatok úsmevu v reakciách, neochota pritúliť sa, tendencia byť vážny
- Fyzická manifestácia úzkosti - hryzenie do pier, nehybný postoj, neschopnosť uvoľniť svalstvo, neustále zmeny polohy tela pri hre, pozorovanie kútikom očí, schúlený a nehybný sed, sklonená hlava, skrývanie sa, snaha vyhýbať sa pohľadu hrového partnera, spontánny plač
- Iné prejavy súvisiace s prežívaním - adaptačné ťažkosti, odmietanie jedla mimo domova
- Somatizácia problému dieťaťa - bolesti brucha, bolesti hlavy, časté choroby, ekzém, ohryzanie nechtov, pomočovanie, ťažkosti so zaspávaním
- Vnútorne emócie strachu a neistoty - neistota dieťaťa, obava pred trestom, strach z iných dôvodov, strach z nových aktivít

2. Nenáležité hrové prejavy

- Agresívno-deštruktívne reagovanie v hre - agresia hračka-hračka, deštrukcia v manipulácii s hrovým materiálom, fyzické ubližovanie hrovému partnerovi, odhadzovanie hračiek
- Nevhodné spôsoby reagovania na vlastný neúspech v hre - deštrukcia ako reakcia na neúspech, skrývanie sa ako reakcia na neúspech, únik ako reakcia na neúspech, zmena hry ako reakcia na neúspech

3. Problémy v sociálnej komunikácii a interakcii

- Ignorovanie snahy o nadviazanie kontaktu v hre - ignorovanie otázok v hre, ignorovanie pokusov hrového partnera zapojiť dieťa do aktivity, ignorovanie verbálnych príkazov
- Nedostatočné kontakty s vrstovníkmi - kamarátstvo s mladším kamarátom, kamarátstvo so staršími dievčatami, málo kamarátov
- Obava komunikovať verbálne v interakcii s inými osobami - obava prehovoriť pod nátlakom, obava prehovoriť pred autoritou, obava prehovoriť pred skupinou, obava prehovoriť v domácnosti

- Tendencie opozičného správania a reagovania - negativizmus, neposlušnosť, provokačné správanie
- Vyhýbanie a nezapájanie sa do hry s hrovými partnermi - ignorovanie prítomnosti detí, nezapájanie sa do skupinových aktivít, pozorovanie detí z diaľky, samotárstvo dieťaťa, umiestnenie sa v rohu herne, voľba miesta bez prítomnosti detí

4. Ťažkosti v sebaapresadzovaní a okrajová pozícia v hre

- Nedostatočnosť v sebaobsluže a potreba pomoci - nedbanlivosť o svoj odev, nesamostatnosť dieťaťa
- Nedostatok spontánnosti v reagovaní a tendencia nasledovať hrového partnera - napodobňovanie hrového partnera, pohybovanie v tesnej blízkosti hrového partnera, poskytnutie prednosti hrovému partnerovi, snaha dostať sa do blízkosti hrového partnera, snaha dotýkať sa hrového partnera
- Nerozhodnosť v hre a vo voľbe hrového materiálu - náhla zmena témy hry, skúmanie hračky, striedanie hrového materiálu, váhanie, čo urobiť
- Tendencie podriaďiť sa záujmom hrového partnera v hre - čakanie na pokyn hrového partnera, dodržiavanie pravidla stanoveného hrovým partnerom, podriadenie sa pokynu hrového partnera, prerušenie vlastnej aktivity v dôsledku splnenia pokynu hrového partnera
- Úzkostné spôsoby reagovania manifestované v hre - obava iniciovať hru, opatrnosť v hre s hrovým partnerom, opatrnosť v pohybových prejavoch, pohyb v obmedzenom priestore voľba okrajovej pozície v hre
- Úzkostno-obranné spôsoby manipulácie s hrovým materiálom - jednoduchá manipulácia s hrovým materiálom bez ďalšieho rozvíjania hry, jemné dotyky k hrovému materiálu, krčovitité držanie hrového materiálu, nedotýkanie sa hrového materiálu, ohradzovanie vybraného hrového materiálu, opatrnosť pri manipulácii s hrovým materiálom, pritláčanie hrového materiálu k telu, rozťahnutie rúk nad hrový materiál, skrývanie hračiek, zakrývanie svojho výtvoru

Výskumná otázka 2:

Čo je obsahom interakcie matky s dieťaťom s elektívnym mutizmom v priebehu spoločnej hry?

V priebehu diagnostických pozorovaní spoločnej hry dieťaťa s elektívnym mutizmom s matkou sme identifikovali niekoľko charakteristických prejavov

správania a prežívania matky vo vzťahu k dieťaťu s elektívnym mutizmom. Kvalitatívna analýza rozhovorov a pozorovania hry odhalila v získaných údajoch komunikačné bariéry a odmietajúce tendencie a postoje matky vo vzájomnej interakcii k dieťaťu. Podrobnou analýzou odmietajúcich tendencií a bariér v interakcii matky s dieťaťom s elektívnym mutizmom sa nám podarilo identifikovať 121 kategórií prvého rádu. Postupnou komparáciou kategórií prvého rádu sme identifikovali 22 kategórií druhého rádu a konečne 4 kategórie tretieho rádu zoskupené pod jednou kategóriou štvrtého rádu. Následne uvedieme obsah vzájomnej interakcie naplnenej bariérami a odmietaním matky a príslušníkov rodinného prostredia, reprezentujúcich užšie sociálne prostredie, vo vzťahu k dieťaťu s elektívnym mutizmom.

EMOCIONÁLNE, KOMUNIKAČNÉ BARIÉRY A ODMIETANIE V INTERAKCII S DIEŤAŤOM S ELEKTÍVNÝM MUTIZMOM

1. Autoritatívne a odmietajúce tendencie a postoje rodinných príslušníkov manifestované v hre

- Deficientná hrová interakcia rodičov s dieťaťom - absencia spoločnej hry v domácnosti, nedocenenie významu hry pre dieťa, nevhodné hry s dieťaťom
- Deficientné vnímanie hrových impulzov dieťaťa - nepochopenie „akože“ hry, neporozumenie signálu dieťaťa pre spoločnú hru
- Neprihodné a nežiadúce spôsoby zasahovania do hry dieťaťa - deštruktívne zasahovanie do hry, excesívne kladenie otázok, násilná snaha ukončiť aktivitu dieťaťa, nevhodné spôsoby zasahovania do hry dieťaťa, neželané zasahovanie do hry dieťaťa, pátracie otázky, vyzdvihovanie vlastného výsledku v hre, zničenie produktu hry vytvoreného dieťaťom
- Nezáujem o rodinnú situáciu a únikové tendencie otca - absencia zmyslu pre povinnosť, nedostatok pozornosti venovanej dieťaťu, nerešpektovanie potrieb dieťaťa, nezáujem o výchovu dieťaťa, nezodpovednosť voči rodine, prenos zodpovednosti na manželku, presadzovanie vlastného záujmu pred záujmom rodiny, snaha uniknúť od diania v rodine
- Ochrannárske až hyperprotektívne tendencie a postoje matky a starej mamy - nerešpektovanie schopnosti dieťaťa samostatne konať, obliekanie dieťaťa, snaha chrániť dieťa pred reakciami manžela, snaha obetovať sa pre rodinu, snaha obsluhovať dieťa, snaha riešiť situáciu za dieťa
- Riadenie a organizovanie hry dieťaťa matkou - iniciácia hry matkou, mentorovanie dieťaťa v hre, násilné nabádanie k hrovej aktivite, návrhy

v hre, snaha riadiť hru dieťaťa, snaha zapojiť do aktivity dieťa, spoločná hra pod podmienkou plnenia pokynov, vnucovanie vlastných názorov, vyžadovanie obsluhy v hre

- Tendencie obmedzovania dieťaťa v hre – bránenie dieťaťu v hre s rovesníkmi, obmedzovanie dieťaťa v manipulácii s hrovým materiálom, obmedzovanie dieťaťa vo voľbe hrového materiálu
- Tendencie vyhnúť sa aktívnej participácii na hre dieťaťa – umiestnenie sa mimo hrového priestoru, verbálne odmietanie spoločnej hry s dieťaťom, vyzývanie dieťaťa k individuálnej hre, zaujatie roly pozorovateľa hry
- Vonkajšie prejavy nezájmu o hru s dieťaťom – fyzické prejavy nudy, krátky prejav nepozornosti matky, náhle prerušenie hry, nútenie sa k spoločnej hre s dieťaťom, opakované zmeny polohy tela v hrovom priestore, záujem o dianie mimo hrového priestoru

2. Deficientné emocionálne zdieľanie a nepríjemné emócie prežívané rodinnými príslušníkmi v priebehu hrovej interakcie s dieťaťom

- Deficientná schopnosť prejsť prežívané príjemné emócie – absencia emocionálneho zdieľania medzi členmi rodiny, neprejavenie emócií u matky
- Nedostatočná schopnosť identifikovať a akceptovať emócie dieťaťa – neakceptovanie emócií dieťaťa, negovanie emócií dieťaťa, ťažkosti v identifikovaní emócií dieťaťa
- Vnútorne obavy, výchovná neistota, nekompetentnosť a hanba u matky – hanba u matky, menejcennosť, nedôvera vo vlastné sily, neistota matky, neistota v odpovedi, nervozita, obava z budúcnosti, obava z neznámeho, potreba uistiť sa o správnosti svojho konania, sebaobviňovanie, strach o dieťa, strach z reakcie manžela, vnútorné napätie matky, vnútorné pociťovanie neschopnosti
- Vnútorne pocity rezignácie a zúfalstva matky – bezradnosť, ľútosť z rodinnej situácie, osamelosť v riešení problému, pocity zbytočnosti, rezignácia, zúfalstvo

3. Iné negatívne faktory rodinného prostredia identifikované v priebehu poradenských aktivít

- Negatívne faktory latentne prežívané členmi rodiny – obava zo straty zamestnania, uvažovanie nad rozvodom
- Negatívne faktory rodinného prostredia zjavne manifestované – finančné problémy v rodine, konflikty v zamestnaní pre časté absencie, nedostatok

príležitostí pre spoločné trávenie času s dieťaťom, prílišná zamestnanosť domácimi prácami, strata zamestnania a problémy s hľadaním nového, ťažkosti s alkoholom

4. Nenáležité a neefektívne komunikačné stratégie používané členmi rodiny

- Autoritatívne spôsoby komunikácie s dieťaťom (používanie komunikačných rámp) – jasné a priame príkazy dieťaťu, mentorovanie dieťaťa v správaní, nevhodná sila voči dieťaťu, opakovanie príkazov na dosiahnutie poslušnosti, povolenie, upozornenie, vyhrážky adresované dieťaťu, zákaz
- Nedostatočná komunikačno-interaktívna schopnosť členov rodiny – absencia komunikácie medzi matkou a dieťaťom v hre, absencia ocenenia dieťaťa, nedostatok komunikácie medzi členmi rodiny, neschopnosť komunikovať s dieťaťom, obmedzovanie dieťaťa v slobodnej komunikácii, snaha vyhýbať sa konfliktným situáciám s manželom
- Neefektívne spôsoby reagovania v problémových situáciách v komunikácii s dieťaťom – neposlušnosť riešená stratou záujmu o dieťa, príliš hrubé spôsoby vynútenia si poslušnosti
- Nevhodné a neprimerané spôsoby reagovania na správanie dieťaťa – nálepkovanie správania a pocitov dieťaťa (labeling), neprimerané reagovanie na detské správanie, nevhodné komentovanie detského správania, obviňovanie dieťaťa, odpovedanie v podobe otázky, popisovanie správania dieťaťa otázkou, posudzovanie, prezentovanie problémového správania dieťaťa v jeho prítomnosti, snaha upozorniť na problémové detské správanie pred jeho samotným výskytom, vysvetľovanie, zveličovanie
- Nútenie dieťaťa ku komunikácii – nátlak na dieťa, aby prehovorilo, vyzývanie dieťaťa k verbálnej produkcii
- Používanie fyzických trestov ako komunikačného prostriedku – bezdôvodné trestanie dieťaťa, fyzická agresia voči manželke, fyzické tresty ako prvá metóda
- Verbálna agresia a časté konflikty medzi členmi rodiny – konflikty medzi rodičmi, riešenie konfliktov medzi manželmi v prítomnosti dieťaťa, strata sebaovládania, verbálna agresia voči dieťaťu, verbálna agresia voči manželke

Výskumná otázka 3:

Aké sú možnosti intervencie prostredníctvom hry pri riešení problému elektívneho mutizmu u dieťaťa v predškolskom veku?

Kvalitatívna analýza odhalila dve základné roviny možností intervencie pri riešení problému elektívneho mutizmu. Poznatky formulované na základe dôkladnej analýzy získaných údajov následne poukázali na efektívnosť niektorých intervencií v priamej závislosti od konkrétnych problémov.

1. Možnosti intervencie pri riešení emocionálnych, sociálnych a výchovných problémov dieťaťa s elektívnym mutizmom:

- Vytvorí bezpečný a akceptujúci vzťah medzi dieťaťom s elektívnym mutizmom a hrovým partnerom. Vzťah s dieťaťom s elektívnym mutizmom v herni by mal byť vzájomne zdieľaným vzťahom akceptácie a uznania, v ktorom sú dieťa, ale aj matka považovaní za individuality. Zistili sme, že akceptujúci postoj matky umožnil dieťaťu reagovať spontánnejšie a súčasne vytvoril priestor pre slobodnú manipuláciu s hrovým materiálom.
- Akceptovať mlčanlivosť dieťaťa. Zistili sme, že opakujúce sa výzvy matky k verbálnej produkcii v priebehu hry zvyšovali tendenciu dieťaťa nereagovať žiadnym spôsobom, iba pasívne vykonávať jej pokyny. Naopak, akceptovanie mlčanlivosti dieťaťa matkou vytvorilo priestor pre spontánnejšie reagovanie dieťaťa aj vo forme spočiatku neverbálnych spôsobov komunikácie, cez verbálny sprievod hry (fffff, ch-ch-ch a podobne), šepkanie až k objaveniu sa prvých slov v hre s matkou.
- Neupozorňovať na prípadné verbálne alebo iné „očakávané“ prejavy dieťaťa v priebehu hry. Postrehli sme, že nevšimavosť voči akýmkoľvek pozitívnym posunom v prejavoch dieťaťa s elektívnym mutizmom (prvé slová, spontánna aktivita dieťaťa a podobne) alebo ich zjavné považovanie za samozrejmosť mu umožnili naďalej rozvíjať vlastnú hru.
- Vytvorí priestor pre slobodnú voľbu a manipuláciu s hrovým materiálom. Zistili sme, že spontánna voľba hrového materiálu dieťaťom umožňuje v priebehu terapeutického stretnutia včasnejšie objavenie snahy dieťaťa zapojiť do vlastnej rozohranej hry hrového partnera.
- Umožniť dieťaťu s elektívnym mutizmom rozoznať a úplne konštruktívne vyjadriť svoje emócie prostredníctvom hrovej aktivity. V priebehu hry dieťa manipuláciou s hrovým materiálom ako aj celkovým charakterom hry opakovane vyjadrovalo úzkosť, strach a ďalšie nepríjemné emócie. Akceptácia a reflektujúce výroky matky tlmochli dieťaťu porozumenie

- a skutočnosť, že jeho emócie sú akceptovateľné. Súčasne mu umožnili slobodne vyjadriť prežívané emócie.
- Pri nežiadúcom správaní alebo spôsobe manipulácie s hrovým materiálom stanoviť nevyhnuté pravidlá alebo obmedzenia v hre dieťaťa. Zistili sme, že obmedzenie v podobe ponuky inej, sociálne prijateľnej formy správania, ale aj prijateľnejšej hry a manipulácie s hrovým materiálom umožňujú dieťaťu s elektívnym mutizmom plynule prechádzať z neželanej do sociálne prijateľnej hry, bez sprevádzajúcich neprijemných emócií.
 - V priebehu hry s dieťaťom s elektívnym mutizmom je nevyhnutné, aby bola matka ako hrový partner verbálne aktívna a slovné reflektovala konanie a prežívané emócie dieťaťa. Súčasne s verbálnou aktivitou matky je nevyhnutné akceptovanie mlčanlivosti dieťaťa bez snahy násilne sa dožadovať verbálnej odpovede dieťaťa. Zistili sme, že verbálna aktivita matky vo forme reflektovania v priebehu hry nepriamo podnecovala neverbálnu komunikáciu a snahu dieťaťa vyjadriť súhlas, alebo nesúhlas s výpoveďou matky.
 - Aplikovať rodinné hry. Jednou z možností je hra matky a dieťaťa. Zistili sme, že spoločná hra rodičov s dieťaťom (u nás matky) bez účasti inej osoby v priestore terapeutickéh herne umožňuje identifikovať zaužívané, ale aj špecifické spôsoby komunikácie používané v rodine, ale aj charakter vzájomnej interakcie, tendencie, postoje a emocionálne prejavy rodiča k vlastnému dieťaťu.
 - Aplikovať hry a hrový materiál k bezpečnému ventilovaniu neprijemných emócií, hnevu a napätia. Zistili sme, že v dôsledku obavy elektívne mutistického dieťaťa komunikovať verbálne dieťa dlhodobo prežívalo strach, hnev a napätie bez toho, aby ho adekvátnym spôsobom vyjadrilo. Následne malo tendenciu manifestovať neprijemné emócie, napätie a hnev v nevhodnom čase (dávno po vyvolávajúcom podnete) a nevhodným spôsobom (nevhodná sila pôsobiaca ako bezdôvodná). Zistili sme, že stála ponuka hračiek ventilujúcich neprijemné emócie, ale aj napätie a hnev (vankúš, boxovací panák, piesok, voda) umožnili dieťaťu s elektívnym mutizmom prejaviť vlastné emócie vhodným spôsobom a vo vhodnom čase.
 - Identifikovať nedostatok sebadôvery dieťaťa s elektívnym mutizmom. V priebehu individuálnej hry sa nám pri neúspechu dieťaťa osvedčilo používanie jednoduchého konštatovania (*„Rozbil sa pohár, to sa stáva. Niekedy sa nám nepodarí nakresliť taký obrázok, aký by sme chceli.“*).

2. Možnosti intervencie v užšom sociálnom prostredí dieťaťa s elektívnym mutizmom:

- Pomôcť rodičom spoznať dôležitosť hry v živote dieťaťa, ako aj v ich vlastnom. Zistili sme, že rodičia elektívne mutistického dieťaťa nepovažovali hru za zmysluplný spôsob trávenia voľného času s dieťaťom. Opakované domáce hrové stretnutia poskytli matke príležitosť spoznať význam hry v živote dieťaťa.
- Monitorovať pocity výchovnej nekompetencie rodičov dieťaťa s elektívnym mutizmom. Z poradenských rodičov s matkou dieťaťa s elektívnym mutizmom jednoznačne vyplynula potreba kontinuálneho monitorovania vnútornej neistoty, hanby a viny matky zo situácie dieťaťa. V poradenskom stretnutí s matkou bola efektívna podpora rodičovskej kompetencie prostredníctvom spätnej väzby na domáce hrové stretnutia, ako aj upozorňovanie na pozorované pozitívne zmeny u dieťaťa identifikované priamo v hre.
- Upozorniť na efektívne komunikačné stratégie používané v interakcii s dieťaťom. V priebehu teoretických stretnutí tréningu rodičovských zručností je vhodné prostredníctvom modelových situácií vyskytujúcich sa v konkrétnom rodinnom prostredí, hľadať spôsoby riešenia sporných situácií v interakcii s dieťaťom.
- V priebehu modelovej hry matky s liečebným pedagógom upozorňovať na vhodné a nevhodné spôsoby verbálneho reagovania na hrové prejavy dieťaťa. Osvedčilo sa nám odpovedať na otázky matky (v roli dieťaťa) vo forme komunikačných bariér, čo viedlo matku k uvedomeniu si nevhodných reakcií v komunikácii s dieťaťom v domácom prostredí.
- Poskytnúť matke možnosť zaujať rolu dieťaťa v hre s liečebným pedagógom a tým zažiť pocit byť niekým riadený a konať pod vplyvom rozhodnutí niekoho iného. V spoločnej hre matky s dieťaťom sme zo strany matky zaznamenali značnú snahu riadiť, organizovať a zasahovať do hry dieťaťa. Výmena rolí v hre s liečebným pedagógom a rozvinutie podobnej hry na základe videozáznamu hry matky a dieťaťa upozornili matku na neprístupné spôsoby hrovej interakcie s dieťaťom.
- Spoznať dôležitosť zdieľania emócií v živote dieťaťa. Prostredníctvom cvičení na prejavovanie a reflektovanie emócií dieťaťa v priebehu hry je potrebné upozorňovať matku na nevyhnutnosť citlivého identifikovania prežívaných emócií dieťaťa v priebehu hry a neskôr aj v priebehu bežného dňa v domácnosti.

- Umožniť rodičom a dieťaťu s elektívnym mutizmom pracovať spoločne ako tím. Spoločná hra matky a dieťaťa v domácom prostredí umožnila vytvoriť aj napriek množstvu domácich povinností priestor a čas venovaný len dieťaťu a súčasne sa naplno zapojiť do hry na základe predstáv dieťaťa. Pravidelnosť domácich stretnutí súčasne vo vedomí matky a dieťaťa vytvárala charakter rituálu, sprevádzaného očakávaním a sprievodnými príjemnými emóciami z možnosti spoločne tráviť čas.
- Zvýšiť rodičovo porozumenie svojim vlastným deťom prostredníctvom hry. V spoločnej hre s dieťaťom s elektívnym mutizmom sa matka naučila rozumieť a reflektovať potreby dieťaťa a tým viac rozumieť aktuálnym prejavom dieťaťa v hre (deštrukcia v hre).
- Naučiť rodičov používať obmedzenia v situáciách nežiadúceho správania a manipulácii s hrovým materiálom v priebehu hry. Osvedčila sa nám výmena rolí (matka, liečebný pedagóg) a nácvik prostredníctvom modelových hrových situácií s hrovým materiálom. Vhodné je voliť námety hier z pozorovaných problémových situácií v priebehu hry matky s dieťaťom v domácom prostredí.
- Upozorniť na špecifiká komunikácie s dieťaťom v rodinnom prostredí, predovšetkým na potrebu akceptovania mlčanlivosti dieťaťa v prítomnosti cudzích osôb.

8 Záver

Prostredníctvom nášho výskumu sa nám podarilo nájsť odpovede na niektoré otázky súvisiace s problematikou elektívneho mutizmu u detí predškolského veku. Súčasne spoločná hra dieťaťa s matkou poukázala na mnohé ťažkosti, s ktorými sa dieťa musí vyrovnávať. Avšak aj naša práca súčasne položila množstvo nových otázok, na ktoré bude potrebné hľadať adekvátne odpovede v budúcnosti.

Predpokladáme, že výsledky nášho snaženia napomôžu liečebným či špeciálnym pedagógom, psychológom v procese vytvárania si vzťahu s dieťaťom v priebehu poradenskej alebo terapeutickú intervencie, ale aj pedagógom materských škôl pri facilitácii vstupu dieťaťa do predškolského zariadenia. V neposlednom rade dúfame, že napomôžeme rodičom vytvoriť si reálnu predstavu o svojom dieťati a následne silné a hlboké vzťahy so svojimi deťmi.

Zoznam bibliografických odkazov

- AXLINE, Virginia M. *Play therapy*. New York: Ballentine, 1969.
ISBN 0345303350.
- BRAUERMEISTER, J. J. – JEMAIL, J. A. Modification of „elective mutism“ in the class room setting: A case study. *Behavior Therapy*. 1975. Podľa: HADLEY, Norman. *Elective Mutism: A Handbook for Educators, Counsellors and Health Care Professionals*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994. ISBN 0-7923-2418-8.
- GUERNEY, Fisher, Louise – WELSH, Ann. A Filial Therapy Case Study. In: KOTTMAN, Terry – SCHAEFER, Charles. *Play Therapy in Action: A Casebook for Practitioners*. Northvale: Jason Aronson Inc., 1993. Chapter 17, pp. 561–588. ISBN 1-56821-058-2.
- GUERNEY, Fisher, Louise. Filial therapy. In: O’CONNOR, Kevin J. – BRAVERMAN, Lisa M. *Play Therapy: Theory and Practice*. 1st edition. John Wiley & Sons, Inc., 1997, Chapter 5, pp. 131–159. ISBN 0-10638-0.
- GUERNEY, Fisher, Louise. *Parenting: A Skills Training Manual*. 5th Edition. North Bethesda: Institute for the Development of Emotional and Life Skills, 1995. ISBN 0-932990-00-2.
- KEHLE, T. J. – OWEN, S. V. – CRESSEY, E. T. The use of the self-modeling as an intervention school psychology: A case study of an elective mute. *School Psychology Review*, 1990. Podľa: HADLEY, Norman. *Elective Mutism: A Handbook for Educators, Counsellors and Health Care Professionals*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994. ISBN 0-7923-2418-8.
- KLINDOVÁ, Ľuboslava. Hra. In: ĎURIČ, Ladislav – BRATSKÁ, Mária a kol. *Pedagogická psychológia: terminologický a výkladový slovník*. 1. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 111–115. ISBN 80-08-02498-4.
- LANDRETH, Garry L. *Innovations in Play Therapy*. 1st edition. Philadelphia: Brunner-Routledge, 2001. ISBN 1-56032-881-9.
- LANDRETH, Garry L. *The art of the Relationship*. 1st edition. Levittown: Accelerated Development Inc., 1991. ISBN 1-55959-017-3.
- MEIJER, A.: Elective mutism in children. Podľa: HADLEY, Norman. *Elective Mutism: A Handbook for Educators, Counsellors and Health Care Professionals*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994. ISBN 0-7923-2418-8.
- PEČEŇÁK, Ján. Diagnostika mutizmu. In: LECHTA, Viktor a kol. *Diagnostika narušenej komunikačnej schopnosti*. Martin: Osveta, 1995, časť 2, kap. 8, s. 187–195. ISBN 80-88824-18-4.

- REZKOVÁ, Vlasta. Nedirektivní terapie hrou. In: VYMĚAL, Jan - REZKOVÁ, Vlasta. *Rogersovský přístup k dospělým a dětem*. 2. přeprac. vydání. Praha: Portál, 2001, kap. 9, s. 159-186. ISBN 80-7178-561-X.
- SMITH, David. Parent - Child Interaction Play Assessment. In: GITLIN-WEINER, Karen - SANDGRUND, Alice - SCHAEFER, Charles. *Play Diagnosis and Assessment*. 2nd Edition. New York: John Wiley & Sons, Inc., 2000, pp. 340-370. ISBN 0-471-25457-6.
- STRAUSS, Anselm - CORBINOVÁ, Juliet. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. 1. vydání. Boskovice: Albert, 1999. ISBN 80-85834-60-X.
- TIMULÁK, Ladislav. Využitie Grounded Theory Method vo výskume psychologického poradenstva a psychoterapie. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, roč. 35, 2000, č. 2, s. 156-173.
- TIMULÁK, Ladislav. Zmeny a ich význam v procese terapie zameranej na klienta. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, roč. 31, 1996, č. 3, s. 262-270.
- VANFLEET, Risë. *Filial Therapy: Strengthening Parent - Child Relationships Through Play*. Sarasota: Professional Resource Press, 1994. ISBN 1-56887-007-8.
- WULBERT, M. - NYMAN, B. A. - SNOW, D. - OWEN, Y. The efficacy of stimulus fading and contingency management in the treatment of elective mutism: A case study. *Journal of Applied behavior Analysis*, 1973. Podľa: HADLEY, Norman. *Elective Mutism: A Handbook for Educators, Counsellors and Health Care Professionals*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994. ISBN 0-7923-2418-8.

Mgr. Erika Tichá, PhD.
Univerzita Komenského
Pedagogická fakulta
Katedra špeciálnej pedagogiky
Račianska 59
813 34 Bratislava, Slovenská republika
W: www.fedu.uniba.sk